

UDK 316.42 (497.6 Hercegovina) "1945/1952"

Izvorni naučni rad

OBNOVA I DRUŠTVENI RAZVOJ HERCEGOVINE OD 1945. DO 1952. GODINE

Adnan Velagić
Fakultet humanističkih nauka, Mostar

Abstrakt: Tema rada je obnova i društveni razvoj Hercegovine, u prvim poslijeratnim godinama, kada je Jugoslavija sprovodila ključne reforme s ciljem izgradnje državnosocijalističkog uređenja. Navedena problematika obrađena je najvećim dijelom na osnovu relevantne arhivske građe i do sada uglavnom nekorištenih historijskih izvora, u nastojanju da doprinese osvjetljavanju društvenih kretanja na području Hercegovine tokom perioda poslijeratne obnove i izgradnje. Prilikom izrade teme korištena je analitičko-sintetička metoda, kao i metoda komparacije podataka. Hronološki i tematski izložene činjenice predstavljaju komplementarnu cjelinu i pokušaj da se na temelju raspoložive historijske građe dođe do historijske istine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hercegovina, društveni sistem, socijalni faktori, škole, izbjeglice.

Abstract: The theme of the paper is the reconstruction and social development of Herzegovina in the first post-war years, when Yugoslavia introduced its key reforms aimed at the building of socialist system. The issues elaborated in the paper are based mainly on relevant archival material and on the historical sources that had not been used so far, in an attempt to shed some more light on social developments in Herzegovina in the period of the post-war reconstruction. An analytic and synthetic method was employed in the elaboration of the theme, alongside the method of data comparison. In an attempt to use available historical material seeking for historic truth, the facts - presented chronologically and thematically - complement each another.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, social system, social factors, schools, refugees

Uvodne napomene

Ukupna poslijeratna slika bosanskohercegovačkog društva odražavala je skup prirodnih, ekonomskih, političkih i drugih okolnosti koje su, u zavisnosti od historijskih prilika, u većoj ili manjoj mjeri uticale na njen izgled. Ratna stradanja (1941-1945) nepovoljno su se odrazila na socijalnu situaciju u Bosni i Hercegovini, tako da je udio seoskog stanovništva, u ukupnom broju stanovnika nakon rata, bio izrazito veliki¹. Razlozi tome nalazili su se u teškim oštećenjima koja je pretrpjela, ionako slabo razvijena, prijeratna industrija, te autohtona orijentiranost bosanskohercegovačkih proizvođača prema naturalnom privređivanju. Osnovna socijalna pitanja, kao što su egzistencija i preživljavanje, nisu mogla biti riješena na zadovoljavajući način u porušenim urbanim sredinama, pa je stanovništvo veću sigurnost nalazilo na selu u poljoprivrednoj proizvodnji. To je na određeni način uticalo na latentnu migraciju grad-selo, od oko 3%. Socijalno-ekonomski razvitak, koji je uslijedio u godinama nakon rata, pozitivno se odrazio na bosanskohercegovačko društvo. Demografska slika se počela poboljšavati, tako da je Bosna i Hercegovina 1947. godine imala 2.529.000; 1950. godine 2.677.000, a 1952. godine 2.794.000 stanovnika². Također, udio gradskog stanovništva u ukupnoj populaciji počeo se povećavati. Na to su, u velikoj mjeri, uticala migraciona kretanja seoskog stanovništva koje je preseljavalo u gradove vrlo često i pod pritiskom aktuelne politike. Naime, u cilju brže industrijalizacije zemlje, (što je i bio glavni cilj Petogodišnjeg plana od 1947. do 1952.) organi vlasti su vršili agitaciju seoskog stanovništva, da napusti svoja imanja i preseli se u gradove. Kao rezultat toga neki historičari navode podatak da je poljoprivredu, kao jedino zanimanje, u periodu od 1945. do 1953. godine, napustilo oko 317.000 bosanskohercegovačkih seljaka, dok se u isto vrijeme iz sela u grad preselilo oko 38.000 osoba³. Kasnije su ovakve tendencije postale još izražajnije.

¹ Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000, 15, 16. "Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini 83 odsto stanovništva živjelo je na selu, a 17 odsto u gradu".

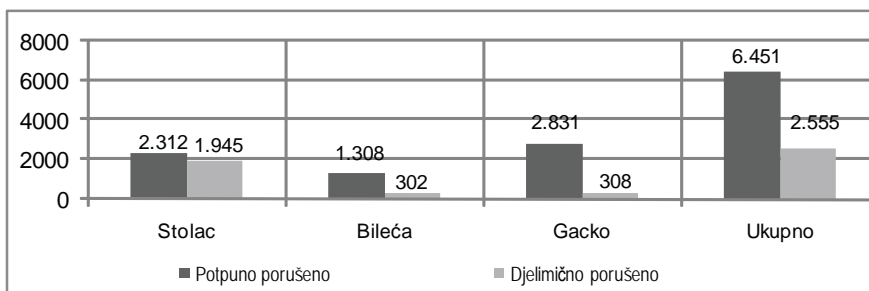
² *Statistički godišnjak NR Bosne i Hercegovine 1945-1953*. Sarajevo : Zavod za statistiku i evidencije, 1954, 39. (dalje: *Statistički godišnjak*).

³ H. Kamberović, n. dj., 153.

Obnova naselja

U toku rata područje Hercegovine je pretrpjelo velika razaranja. Pitanje normalizacije ukupnih društvenih odnosa prije svega je zavisilo od obnove porušenih naselja i uspostavljanja komunalne infrastrukture. Zbog toga je Ministarstvo građevina NR Bosne i Hercegovine, 8. aprila 1946. godine, donijelo *Odluku* (br. 6015/46), kojom se u sklopu ovog Ministarstva osniva Uprava tehničkih baza, sa zadatkom da rukovodi obnovom i izgradnjom zemlje⁴.

U srezovima koji su imali najveću ratnu štetu osnovane su sreske tehničke baze, koje su, kao operativni organi, sprovodile odluke Uprave tehničkih baza u djelo. Na području Hercegovine u početku su bile osnovane tri ovakve baze, i to u: Gacku, za srez Gacko i Nevesinje; Stocu, za srezove Stolac, Ljubinje i jedan dio sresa Čapljina; te Bileći za srezove Bileća i Trebinje. Prema izvještaju ovih tehničkih baza broj oštećenih i porušenih zgrada, na području njihovog djelovanja, izgledao je ovako⁵:

Međutim, rad ovih baza odvijao se u izuzetno teškim okolnostima, kako zbog veličine teritorije koju su pokrivale, tako i zbog njihove slabe opremljenosti i posla koji je bio izuzetno obiman. To je rezultiralo sporošću u realizaciji postavljenih zadataka, pa je aktuelna vlast osnovala nove tehničke baze u srezovima Trebinje i Ljubinje.

Prema drugom izvještaju, urađenom od strane Hercegovačkog okružnog narodnog odbora 1945. godine, stanje porušenih i popaljenih zgrada na ovom području izgledalo je ovako: 26.682 zgrade za stanovanje; 23.388 gospodarskih zgrada i 482

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), *fond Kontrolna komisija NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond KK*), dok. br. 3479/49, Izvještaj o radu na obnovi naselja do 11. okružne konferencije, Sarajevo 20. decembra 1946, 1.

⁵ ABiH, *fond Planska komisija NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond PK*), Referat za okružnu konferenciju obnove u Hercegovini, 1946, 2. (broj dokumenta nije vidljiv).

javne zgrade⁶. Obnavljanje porušenih zgrada teklo je dosta sporo i neujednačeno. Razlozi su bili u nedostatku novčanih i građevinskih sredstava, stručne radne snage, nedovoljnog broja transportnih vozila, i dr. Zbog toga se dešavalo da su pripremni radovi uzimali i do 2/3 vremena, a da se samo 1/3 vremena trošila na konkretne radove obnove⁷. Rad sreskih tehničkih baza u Hercegovini odvijao se dosta neorganizovano. U početnom periodu obnove one su najveću pažnju usmjerile prema mjestima svojih središta, dok su okolni krajevi bili zapostavljeni. To je uzrokovalo kašnjenja u obnovi, što se posebno osjetilo u Ljubinskom i čapljinskom srezu. Prevoz građe bio je jedan od najvećih problema, ne samo zbog nedostatka motornih vozila i goriva, nego i zbog obavljanja usluga prevoza onim licima koja su već imala vučna kola i stoku. Da bi se ovaj problem riješio Hercegovački okružni narodni odbor je donio preporuku da se kod korištenja prevoza najprije usluže oni koji su siromašniji i koji nemaju nigdje ništa, pa tek onda oni koji imaju radnu snagu, a ne mogu da nađu prevoz za građu⁸. Osim toga stavljen je naglasak na tješnju saradnju tehničkih baza i vojske, koja je imala određeni broj prevoznih sredstava. U Hercegovini je poseban problem obnove bio nedostatak drveta za gradnju kuća⁹. Da bi uskladili raspoloživo stanje građe sa potrebama na ovom području, sreske vlasti su pokušale pristupiti izgradnji betonskih patosa. Međutim, Uprava Tehničkih baza to nije dozvolila, jer je ovakvo rješenje moglo ugroziti zdravlje stanara¹⁰. Nedostatak građe bio je najvažniji razlog što su ambiciozni planovi obnove naselja na području Hercegovine, od 1.600 kuća u toku 1946. godine, bili ispunjeni samo 32%, do mjeseca jula iste godi-

⁶ Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), *fond Hercegovački okružni narodni odbor* (dalje: *fond HONO*), dok. br. 4024/45, Podaci o porušenim zgradama, Mostar 2. novembra 1945, 1.

⁷ ABiH, *fond KK*, dok. br. 1190/46, Zapisnik sa sjednice privrednog savjeta Vlade NR BiH, Sarajevo 10. aprila 1946, 1.

⁸ ABiH, *fond PK*, Referat za okružnu konferenciju obnove, 1946, 3. (broj dokumenta nije vidljiv).

⁹ ABiH, *fond PK*, dok. br. 403/46, Uprava Tehničkih baza za obnovu naselja pri Ministarstvu građevina NR BiH, Cirkular UTB, Sarajevo 4. septembra 1946, 2-3. Iz TB Bileća, Ljubinje, Stolac, Trebinje i Mostar javljaju da imaju najteže uslove za obnovu, jer "Ideš po 60 km i više, a ne možeš usjeći ni jednog roga, a kamoli gredu. Zbog toga će kuće koštati više".

¹⁰ ABiH, *fond PK*, dok. br. 137/46, Uprava Tehničkih baza za obnovu naselja pri Ministarstvu građevina NR BiH, Sarajevo 3. juli 1946. 13. "Patos od betona je vrlo štetan za zdravlje, a mi ne smijemo dozvoliti da naša djeca obole već u prvim godinama, kad je tek njima namijenjeno da uživaju u potpunosti tekovine naše NOB-e".

ne¹¹. Ipak, uvođenjem takmičenja u procesu obnove naselja, pojačanom agitacijom i propagandom, te pravilnijom raspodjelom građe situacija se počela popravljati. To se vidi i u *Izveštaju Ministarstva građevina NR Bosne i Hercegovine, Predsjedništva vlade NR Bosne i Hercegovine* iz oktobra 1946. godine, gdje se, između ostalog, navodi “U okrugu Mostar stanje se popravilo, pa će za iduću godinu ostati najmanje kuća da se obnovi, u srazmjeri porušenosti prema drugim okruzima”¹². Prema podacima Uprave tehničkih baza na području Hercegovine je, do septembra 1946. godine, potpuno obnovljeno 756 kuća (u BiH 3.183), djelimično obnovljeno 168 (u BiH 3.783), a u toku je bila izgradnja 1.707 kuća (u BiH 7.136)¹³. Poseban značaj, u obnovi naselja na području Hercegovine, imalo je osnivanje Okružnog građevinskog preduzeća “Hercegovina”, početkom 1946. godine, sa sjedištem u Mostaru. Njegov zadatak bio je da izvodi sve građevinske radove na teritoriji Hercegovačkog okruga, ali i drugih okruga sa kojima napravi sporazum.

Tokom 1947. godine na području Hercegovine izvođeni su investicioni radovi od saveznog, republičkog, okružnog i lokalnog značaja. Među najznačajnijim radovima saveznog značaja bili su izgradnja vodoopskrbnih objekata u naseljima sreskih narodnih objekata, zdravstvene stanice u Gacku i bolnice u Livnu. U sklopu realizacije investicija od republičkog značaja sprovedena je izgradnja liječilišta u Stocu; od okružnog značaja izgradnja antituberkuloznog dispanzera u Mostaru i dječijeg doma u Trebinju, a od investicija lokalnog značaja treba spomenuti zdravstvenu stanicu Duvno i izgradnju javnih nužnika u svim srezovima¹⁴.

Izgradnja naselja i pratećih objekata u njima nastavljeni su i tokom narednih godina. Tako je prema *Planu investicija Oblasnog narodnog odbora Mostar za 1949. godinu* bilo predviđeno izdvajanje od 10.456.000 dinara za obnovu¹⁵. Najveći dio ovih sredstava realiziran je u izgradnji stambenih zgrada (4 mil.), doma za kursiste (2 mil.), stambenih baraka (1,231 mil.), hotela “Neretva” (1 mil.), autoremontne ra-

¹¹ ABiH, *fond PK*, Zapisnik sa konferencije obnove naselja HONO, Mostar 1946. (broj dokumenta nije vidljiv).

¹² ABiH, *fond PK*, dok. br. 1605/46, Izveštaj o radu na obnovi naselja u septembru 1946, Mostar 8. oktobar 1946, 4.

¹³ ABiH, *fond PK*, dok. br. 403/46, Uprava Tehničkih baza za obnovu naselja pri Ministarstvu građevina NR BiH, Cirkular UTB, Sarajevo 4. septembra 1946, 16.

¹⁴ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 5237/47, Izveštaj o investicionim radovima u maju 1947. godine, Mostar 6. juna 1947, 1-3.

¹⁵ AHNK, *fond Okružni Narodnooslobodilački odbor Mostar* (dalje: *fond ONOM*), dok. br. 563/49, Investicije Oblasnog narodnog odbora Mostar, Mostar 17. novembra 1949, 1-2 .

dionice (1 mil.), itd. Zbog različitih zloupotreba, koje su se javljale tokom izgradnje objekata, a koje su se odnosile na preusmjeravanje građe za druge objekte, trošenje novčanih sredstava na neke manje značajne investicije i sl., Ministarstvo građevina NR Bosne i Hercegovine je 1951. godine donijelo odluku kojom je bilo zabranjeno svako građenje bez prethodnog odobrenja ovog Ministarstva¹⁶. To je unijelo red u proces obnove, pa su i rezultati u ovoj oblasti bili bolji. Do kraja 1952. godine najveći dio Hercegovačkog okruga, a pogotovu onaj urbani, bio je obnovljen.

Društveni razvitak

Sve do početka Drugog svjetskog rata ukupan društveni razvoj Hercegovine odvijao se u nepovoljnim uvjetima, na što su najvećim dijelom uticale prirodne i privredne okolnosti, koje su ovoj regiji davale obilježje nerazvijenosti. Zbog toga je Hercegovina, u demografskom smislu, bila rijetko naseljeno područje. Ekonomski razvitak, koji je uslijedio nakon 1945. godine, donio je pozitivne promjene u ovom segmentu.

Prema prvom poslijeratnom popisu, od 15. marta 1948. godine, na području Hercegovačkog okruga živjelo je ukupno 310.684 stanovnika, od čega samo 1/7 u općinskim centrima. Nacionalna i polna struktura stanovništva izgledala je ovako¹⁷:

NACIONALNA I POLNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U SREZOVIMA HERCEGOVAČKOG OKRUGA PREMA POPISU OD 15. MARTA 1948. GODINE									
SREZ	pol	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Crnogorci	Neopredijeljeni	Ostali	UKUP.
Bilečki	muški	5.357	20	1	2	13	873	2	6.268
	ženski	6.315	29	-	1	6	912	-	7.263
	svoga	11.672	49	1	3	19	1.785	2	13.531
Čapljinski	muški	1.065	6.702	6	-	2	1.689	4	9.468
	ženski	1.605	8.997	4	-	4	2.003	5	12.618
	svoga	2.670	15.699	10	-	6	3.692	9	22.086
Gatački	muški	5.332	33	3	3	9	1.325	1	6.706
	ženski	6.018	19	1	-	23	1.655	2	7.718
	svoga	11.350	52	4	3	32	2.980	3	14.424
Konjički	muški	2.850	5.782	13	1	3	10.194	98	18.941

¹⁶ AHNK, *fond ONOM*, dok. br. 99/51, Dostavljaju se naslovni spiskovi za građevinske radove u 1951 i 1952. godini, 8. februara 1951, 1.

¹⁷ Statistički godišnjak, 44-47.

	ženski	2.854	6.624	10	-	2	9.930	31	19.451
	svega	5.704	12.406	23	1	5	20.124	129	38.392
Ljubuški	muški	73	18.372	1	-	5	787	4	19.242
	ženski	54	22.214	5	-	4	964	6	23.247
	svega	127	40.586	6	-	9	1.751	10	42.489
Mostarski	muški	3.072	13.121	11	5	9	4.380	2	20.600
	ženski	3.638	16.613	8	-	5	4.552	3	24.819
	svega	6.710	29.734	19	5	14	8.932	5	45.419
Mostar-grad	muški	2.499	2.810	69	18	112	4.673	121	10.302
	ženski	2.540	3.252	46	7	80	5.308	71	11.304
	svega	5.039	6.062	115	25	192	9.981	192	21.606
Nevesinjski	muški	8.479	371	5	1	16	2.378	4	11.254
	ženski	9.534	436	-	-	17	2.575	4	12.566
	svega	18.013	807	5	1	33	4.953	8	23.820
Stolački	muški	5.184	3.246	-	1	10	3.161	3	11.605
	ženski	6.440	4.186	-	-	5	3.696	2	14.329
	svega	11.624	7.432	-	1	15	6.857	5	25.934
Široko-briješki	muški	135	16.277	3	3	5	10	-	16.433
	ženski	72	19.070	-	-	-	6	1	19.149
	svega	207	35.347	3	3	5	16	1	35.582
Trebinjski	muški	9.211	1.644	14	4	70	1.254	22	12.219
	ženski	11.325	2.223	8	-	58	1.551	17	15.182
	svega	20.536	3.867	22	4	128	2.805	39	27.401
U K U P N O		93.652	152.041	208	46	458	63.876	403	310.684

Tablica 1. Nacionalna i polna struktura stanovništva Hercegovačkog okruga
 (prema popisu stanovništva 1948.)

Karakteristična je činjenica, da se kategorija “Neopredijeljeni” odnosila na Muslimane, što predstavlja eklatantan dokaz da su tvrdnje režima o pravilnom i definitivnom rješenju nacionalnog pitanja bile ipak neutemeljene. Naime, u popisu stanovništva iz 1948. godine Muslimanima su bile ostavljene dvije mogućnosti: da se izjave kao pripadnici neke jugoslavenske nacije, koja je bila priznata (Srbi, Hrvati i sl.)

ili da budu “nacionalno neopredijeljeni”¹⁸. Također, karakterističan je i brojčani odnos muškog i ženskog stanovništva, koji je u svakom srezu, više ili manje, išao u korist ženske populacije. To nije bio slučaj samo u Hercegovini u kojoj je, prema ovom popisu živjelo 143.038 muških i 167.646 ženskih stanovnika. U isto vrijeme, na prostoru cijele Bosne i Hercegovine živjelo je 2.565.277 stanovnika, od čega 1.237.381 muških i 1.327.896 ženskih. Uzroke ovakvog odnosa treba tražiti u većem stradanju vojnosposobnog stanovništva tokom ratnih godina.

Ratna stradanja i teške poslijeratne godine odrazile su se na povećani broj nepismenih stanovnika u Hercegovini, što se može vidjeti iz slijedeće tabele¹⁹:

PISMENOST STANOVNIŠTVA HERCEGOVINE STARIJIH OD DEVET GODINA PO NACIONALNOM SASTAVU (popis od 15. marta 1948.)										
S R E Z	Srbi		Hrvati		Neopredijeljeni		Jugoslaveni		Ostali	
	pism.	nepis.	pism.	nepis.	pism.	nepis.	pism.	nepis.	pism.	nepis.
Bilečki	5.195	2.796	41	4	1.330	881	20	1	2	-
Čapljinski	1.503	625	8.401	3.925	1.753	1.097	13	1	7	-
Gatački	5.935	2.537	42	4	1.038	988	23	13	3	-
Konjički	2.329	2.019	4.491	4.704	4.854	9.615	23	-	118	4
Ljubuški	104	3	19.532	11.543	903	455	13	1	8	-
Mostarski	3.273	2.060	14.307	8.376	2.890	3.770	29	-	2	1
Mostar-grad	3.902	414	4.405	497	5.976	1.807	259	12	166	6
Stolački	6.168	2.820	3.376	2.424	2.679	2.400	13	1	4	1
Širokobriješki	146	36	14.096	12.133	5	7	11	-	-	1
Trebinjski	11.959	4.650	1.892	1.262	1.552	599	100	29	24	14

¹⁸ Noel Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Sarajevo 1995, 226. “U četrdesetim godinama službeni je stav glasio da će se taj problem malo-pomalo riješiti sam od sebe, kad se muslimani identificiraju s Hrvatima ili Srbima. Na prvom partijskom kongresu poslije rata utvrđeno je da se *Bosna ne može podijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što Srbi i Hrvati žive izmiješani na cijelom tom teritoriju nego i zato što je taj teritorij nastanjen muslimanima, koji se još nisu izjasnili u nacionalnom smislu. Izjasnili u nacionalnom smislu znači ovdje da se nisu izjasnili hoće li biti Srbi ili Hrvati*”. Također, u: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, 563; “U Jugoslaviji je 1948. bilo 810.126 (u BiH – 778.403) nacionalno “neopredijeljenih” Bošnjaka, dok je istovremeno više od petine (22%) ove populacije “opredijeljeno” bilo vlastitom voljom, bilo administrativno za Srbe, Hrvate, Crnogorce itd”. Također, u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998, 239.

¹⁹ *Statistički godišnjak*, 56-59.

UKUPNO	40.514	17.960	70.583	44.872	22.980	21.619	504	58	334	27
--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	-----	----	-----	----

Tablica 2. : Pismanost stanovništva Hercegovine
 (prema popisu stanovništva 1948)

Iako su ulagani veliki naponi da se stanovništvo opismeni (obnavljane su škole, organizovani tečajevi za opismenjavanje stanovništva, itd.) mora se konstatovati da je u Hercegovini, tokom 1948. godine, još uvijek postojao veliki broj nepismenih. Brojka od 134.916 pismenih i 84.536 nepismenih stanovnika upozoravala je nadležne institucije da se mora uložiti još više napora, kako bi se ovo stanje popravilo. Posmatrajući po srezovima najveći broj nepismenih imali su: Konjički (16.342), Mostarski (14.207), Širokobriješki (12.177), Ljubuški (12.002), itd. Slijedeće godine opismunjeno je novih 24.229 stanovnika²⁰. Međutim, nedovoljan broj institucija koje su se bavile ovim problemom, te odbijanje pojedinaca da prisustvuju tečajevima opismenjavanja, bili su glavni uzrok što se na području Hercegovine, u 1950. godini, nalazio još 18.191 nepismeni stanovnik²¹.

Da bi ovo stanje poboljšala aktuelna vlast je ulagala sredstva u otvaranje škola i tečajeva za opismenjavanje. Međutim, objektivni razlozi usporavali su pozitivne tendencije. Naime, ako se uzme u obzir da je na području Hercegovine pred Drugi svjetski rat radilo 280 osnovnih škola, 1 trgovačka akademija, 2 gimnazije, 8 građanskih i 1 učiteljska škola, te da je oko 80% ovih kapaciteta tokom ratnih dejstava skoro potpuno uništeno može se bar donekle shvatiti težina problema²². Razmjere stradanja školskih institucija na području hercegovačkih srezova, tokom rata, prikazane su u Tabeli br. 3.²³ (*Vidi na sljedećoj stranici*):

²⁰ *Sloboda*, List Oblasnog odbora Narodnog fronta (dalje: *Sloboda*), godina VII, broj 1, Mostar 6. januar 1950, 9.

²¹ *Sloboda*, godina VII, broj 2, Mostar 16. januar 1950, 8.

²² *Sloboda*, godina VII, broj 1, Mostar 6. januar 1950, 9.

²³ ABiH, *fond PK*, dok. br. 141/46, Popis popaljenih, teže i lakše oštećenih škola u Bosni i Hercegovini za vrijeme okupacije, Sarajevo 10. jula 1946. Stradanje školskih institucija, po okruzima Bosne i Hercegovine, vidi se iz slijedeće tabele:

OŠTEĆENJE	BANJA LUKA	BIHAĆ	DOBOJ	MOSTAR	SARAJEVO	TRAVNIK	TUZLA	UKUPNO
Izgorjelo	120	56	38	73	55	38	21	401
Teže ošteć.	40	10	25	29	44	16	52	216

STRADANJE	KONJIC	MOSTAR	ŠIROKI BRJEG	POSUŠJE	LJUBUŠKI	ČAPLJINA	STOLAC	BILEĆA	GACKO	TREBINJE	NEVESINJE	UKUP.
Popaljeno	4	2	2	2	1	4	14	4	12	23	5	73
Teže oštećeno	1	5	2	-	4	2	-	5	5	-	5	29
Lakše ošteć.	-	19	9	-	23	10	-	3	-	-	2	66
UKUPNO	5	26	13	2	28	16	14	12	17	23	12	168

Tabela 3.: Stradanje školskih institucija u Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata

Na području Hercegovine stradalo je ukupno 168 školskih zgrada. Najteža oštećenja pretrpjeli su srezovi Trebinje sa 23 potpuno uništene školske zgrade, zatim Stolac sa 14 uništenih školskih zgrada, te Gacko sa 12 uništenih i 2 teže oštećene škole.

U prvoj poslijeratnoj školskoj godini 1944/45. na području Hercegovine je sa radom otpočelo 20 osnovnih škola, koje su bile raspoređene na sljedeći način: srez Gacko 2 škole – Gacko grad (dva učitelja) i Dulićima (1 učitelj); srez Bileća 4 škole – Bileća grad (2 učitelja), Miruše (1 učitelj), Orahovice (1 učitelj) i Divin (1 učitelj); srez Stolac 4 škole – Stolac grad (1 učitelj), Hatelji (1 učitelj), Predolje (1 učitelj), Hrasno (1 učitelj) i Crnici (1 učitelj); srez Trebinje 3 škole – Trebinje grad (4 učitelja), Dživar (1 učitelj) i Hum (1 učitelj); srez Ljubinje 3 škole – Ljubinje grad (1 učitelj), Veličani i Dubljani (1 učitelj) i Poljice-Popovo (1 učitelj); srez Čapljina 1 škola – Čapljina grad (1 učitelj); srez Ljubuški 1 škola – Ljubuški grad (nema podataka koliko učitelja) i srez Nevesinje 2 škole – Lukavac (1 učitelj) i Zovi Do (1 učitelj)²⁴.

U cilju prevazilaženja teškog stanja u školstvu Ministarstvo prosvjete NR Bosne i Hercegovine je, 1946. godine, odobrilo sumu od 24.053.487,52 dinara za obnovu školskih zgrada, na području cijele Bosne i Hercegovine. Od toga je za Obla-

Lakše ošteć.	20	20	22	66	58	19	55	260
UKUPNO	180	86	85	168	157	73	128	877

²⁴ AHNK, *fond HONO*, Odjeljenje za prosvjetu Oblasnog narodno-oslobodilačkog odbora za Hercegovinu – Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, Trebinje 3. decembar 1944. (broj dokumenta se ne vidi).

sni narodni odbor Mostar izdvojeno 16.895.000 dinara²⁵. Ovakav odnos vlasti, prema obnovi i razvoju školstva, pozitivno se odrazio na ukupnu obrazovnu sliku Hercegovine. Broj škola, učitelja i učenika kontinuirano se povećavao iz godine u godinu, što se vidi iz tabele br. 4.²⁶:

S rez	Broj	Školska godina				
		1946./47.	1947./48.	1948./49.	1949./50.	1950./51.
Bilečki	škola	18	21	23	24	25
	učiteljja	17	23	29	33	35
	učenika	1.863	1.932	1.953	2.232	2.474
Čapljinski	škola	16	18	23	24	24
	učiteljja	22	30	36	42	48
	učenika	3.130	3.268	3.432	3.741	4.054
Gatački	škola	18	22	25	25	25
	učiteljja	19	27	33	37	39
	učenika	1.886	2.014	2.112	2.272	2.522
Konjički	škola	17	19	26	29	29
	učiteljja	24	32	40	48	55
	učenika	3.304	3.819	4.067	4.981	6.048
Ljubuški	škola	17	21	25	26	28
	učiteljja	23	30	34	40	46
	učenika	4.464	4.950	5.174	5.969	7.018
Mostarski	škola	36	42	47	49	53
	učiteljja	45	57	75	77	79
	učenika	7.564	8.296	8.964	10.668	13.130
Mostar-grad	škola	4	4	4	5	6
	učiteljja	42	52	54	62	70
	učenika	2.926	3.096	3.278	3.658	4.160
Stolački	škola	12	15	18	20	20
	učiteljja	16	24	30	34	36
	učenika	2.242	2.534	2.700	3.156	3.725
Širokobriješki	škola	8	10	12	12	12
	učiteljja	10	20	24	26	26
	učenika	1.574	1.761	1.900	2.268	2.753

²⁵ ABiH, *fond PK*, dok. br. 262/46, Potrebni krediti za škole u BiH, Sarajevo 24. august 1946. "Od ove sume najviše se izdvaja za otkup zemljišta srednjoškolskog đlačkog doma u Trebinju (1.500.000 din.), zatim za osnovne škole u Kočerinu, Krekinom Gradcu, Veličanima, Radini ...".

²⁶ AHNK, *fond ONOM*, Pokazatelj za osnovne škole po srezovima, Mostar 1951, 1-5. (broj dokumenta nije vidljiv).

Trebinjski	škola	38	41	44	48	51
	učitelja	41	56	66	76	86
	učenika	4.212	4.565	4.760	5.244	5.845
UKUPNO	škola	184	213	247	262	273
	učitelja	259	351	421	475	520
	učenika	33.165	36.235	38.340	44.189	51.729

Tabela br. 4.: Broj osnovnih škola, učitelja i učenika u Hercegovini

Za pet godina (od školske 1946/47. do školske 1950/51.) povećan je broj osnovnih škola za 89, učitelja za 261 i učenika za 18.564, što je uticalo na povoljniji omjer između učenika i učitelja. Naime, u toku školske 1946/47. godine omjer je bio jedan učitelj na 128 učenika, dok je pet godina kasnije taj omjer iznosio jedan učitelj na 99 učenika. Međutim, problem je bio u neadekvatnom rasporedu učitelja po školama. Tako u Izvještaju sa redovne skupštine Okružnog narodnog odbora Mostar od 26. i 27. maja 1946. godine stoji da “u gradu Mostaru na 2.448 učenika ima 36 učitelja, a u srezu Mostar na 2.803 učenika dolazi 21 učitelj”²⁷.

U pogledu srednjih učiteljskih škola i gimnazija stanje je na području Hercegovine, od 1946. do 1952. godine, Kako je pokazano u tabeli br. 5.²⁸:

SREZ	GIMNAZIJE				UČITELJSKE ŠKOLE			
	1946./47.		1950./51.		1946./47.		1950./51.	
	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka
Bilečki	1	85	-	-	-	-	-	-
Čapljinski	-	-	-	-	-	-	-	-
Gatački	-	-	-	-	-	-	-	-
Konjički	1	119	-	-	-	-	-	-
Ljubuški	1	235	-	-	-	-	-	-
Mostarski	1	2.002	-	-	1	149	-	-
Mostar-grad	-	-	-	-	-	-	-	-
Stolački	1	102	-	-	-	-	-	-
Širokobriješki	1	167	-	-	-	-	-	-

²⁷ ABiH, *fond KK*, dok. br. 593/46, Izvještaj sa redovne skupštine Okružnog narodnog odbora Mostar, Mostar 31. maj 1946, 3.

²⁸ AHNK, *fond ONOM*, Pregled srednjih škola, Mostar 1951, 1-4. U ovoj tabeli su dati podaci o broju upisanih đaka, na početku školske godine. (broj dokumenta nije vidljiv).

Trebinjski	1	665	-	-	-	-	-	-
UKUPNO	7	3.375	-	-	1	149	-	-

Tabela br. 5.: Stanje gimnazija i učiteljskih škola u Hercegovini 1946-1951.

Pored navedenih srednjih škola na području Hercegovine su, do 1951. godine radile dvije srednje poljoprivredne škole, u Čapljini i Gacku. Zbog malog broja učenika srednja poljoprivredna škola u Gacku je, Odlukom Savjeta za poljoprivredu, od 12. jula 1951. godine, priključena srednjoj poljoprivrednoj školi u Čapljini²⁹. U Mostaru i Stocu su, tokom 1946. godine, djelovale dvije škole za učenike u industriji i zanatstvu³⁰. Od školske godine 1944/45. do 1947. godine u Mostaru je radila Državna ženska stručna (zanatska) škola, koja je imala zadatak da obrazuje učenice u kućnim poslovima, kao što su: šivanje, krojenje i pravljenje ćilima. U periodu od 1947. do 1952. godine na području grada Mostara radile su tri škole: Državna industrijska tekstilna škola; Srednja šumarska škola i Srednja medicinska škola.

Pored škola, veliku ulogu u opismenjavanju stanovništva imali su analfabetски i produžni tečajevi, te tečajeva osnovnog znanja. Njihov raspored je po srezovima prikazan je u tabeli br. 6.³¹:

S R E Z	ANALFABETSKI TEČAJEVI			PRODUŽNI TEČAJEVI			TEČAJEVI OSNOV. ZNANJA		
	Predviđeno	Obuhvaćeno	Obuhvaćeno %	Predviđeno	Obuhvaćeno	Obuhvaćeno %	Predviđeno	Obuhvaćeno	Obuhvaćeno %
Mostar	1.020	1.350	132	700	1.277	138	140	209	140
Stolac	682	760	119	600	707	117	300	90	30
Livno	1.000	1.016	104	1.100	948	86	150	162	108
Ljubuški	1.638	1.625	99	600	438	73	120	174	142
Trebinje	195	192	99	700	547	78	200	231	115
Čapljina	509	461	90	600	820	136	120	224	185
Bileća	111	98	88	500	540	118	300	345	115
Konjic	3.145	2.501	79	500	212	42	100	21	20

²⁹ ABiH, *fond Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond MPIS*), dok. br. 3449/51, Mreža srednjih poljoprivrednih škola, Sarajevo 14. juli 1951.

³⁰ ABiH, *fond Ministarstvo rada NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond MIR*), dok. br. 576/47, Pokazatelji o školama u industriji i zanatstvu, Sarajevo 28. decembra 1946.

³¹ *Sloboda*, godina VII, broj 2, Mostar 16. januara 1950, 3.

Nevesinje	1.118	713	63	800	453	56	250	182	72
Š. Brijeg	2.275	1.310	56	500	208	41	120	96	80
Prozor	2.584	1.375	53	300	196	65	100	112	112
Gacko	611	292	44	370	274	75	130	59	45
Duvno	2.842	1.165	41	200	965	148	100	162	162
Grad Mostar	463	109	25	50	-	-	150	15	10
Grad Trebinje	38	-	-	-	-	-	-	-	-
UKUPNO	18.231	12.967	78	7.520	7.585	90,23	2.280	2.082	95,42

Tabela br. 6: Analfabetiski, produžni i tečajevi osnovnog znanja u Hercegovini 1949. godine.

Do 15. decembra 1949. godine, na području Mostarske oblasti djelovala su ukupno 873 analfabetska tečaja, sa 12.967 polaznika ili 82% predviđenih; 426 produžnih tečajeva, sa 7.520 polaznika ili 98% predviđenih i 193 tečaja osnovnog znanja sa 2079 polaznika ili 94% predviđenih polaznika³².

Jedan od problema koji su opterećivali brži i kvalitetniji napredak školstva u Bosni i Hercegovini bio je nedostatak stručnog nastavničkog kadra. S tim u vezi javljali su se problemi neadekvatne nastave, koja je za posljedicu imala pojavu velikog broja učenika ponavljača. U Hercegovini je ovaj problem bio vrlo izražen. Tako je naprimjer, 1948. godine, u Državnoj industrijskoj školi za metale u Mostaru broj ponavljača inosio 60,64 %, od ukupnog broja učenika, dok je u Državnoj tekstilnoj industrijskoj školi iz Mostara taj procenat bio još veći i iznosio je čak 81%³³. Zbog toga je Ministarstvo prosvjete NR Bosne i Hercegovine donijelo *Odluku o otvaranju jednogodišnjih viših pedagoških škola*³⁴, u Banjaluci i Mostaru. Zadatak ovih škola bio je da obrazuju nastavnički kadar i doprinesu poboljšanju ukupne obrazovne slike u Bosni i Hercegovini. U prvoj godini postojanja ove škole nastavnu godinu mogli su da pohađaju samo izuzetno dobri učitelji i gimnazijalci. U mostarskoj VPŠ postojale su grupe matematika-fizika i biologija-hemija, dok su u banjalučkoj pokrenute grupe matematika-fizika i narodni jezik i književnost. Pored navedenih problema škole su se suočavale i sa velikim siromaštvom učenika. Da bi ovaj problem riješile vlasti su gradile domove za učenike i obezbjeđivale im potrošačke "R" karte, za be-

³² Isto.

³³ ABiH, *fond MIR*, dok. br. 473/49, Izvještaj inspektora USRK o putovanju u Mostar od 27-30. decembra 1948. godine, Sarajevo 1949, 1.

³⁴ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 13666/50, Otvaranje jednogodišnjih viših pedagoških škola, Sarajevo 23. septembar 1950.

splatnu ishranu³⁵. Jedno od pitanja koje je opterećivalo rad škola bilo je nepriznavanje i nepoštivanje nacionalne samobitnosti muslimana. Tako je postojala diskriminacija u pogledu maternjeg jezika, gdje su muslimani morali prihvatiti da uče srpski ili hrvatski jezik³⁶. Na nastavi historije muslimani učenici su često doživljavali neugodnosti, nakon učenja gradiva o vladavini Osmanskog carstva na području jugoslavenskih zemalja. Tada bi u kontaktima sa učenicima drugih nacionalnosti bili izvrgavani ruglu i optuživani da su Turci. Ovakvih i sličnih vidova diskriminacije muslimanske djece u jugoslavenskim školama bilo je mnogo.

Od velikog značaja za društveni život stanovništva Hercegovine bile su naučne i kulturne institucije, razna društva i udruženja. Između ostalih vrijedno je spomenuti: Muzeje u Mostaru i Jablanici; Narodnu biblioteku u Mostaru, Dom kulture u Mostaru, razna kulturno-umjetnička društva i drugo, o kojima postoji dovoljno podataka u arhivskoj građi kako u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru, tako i u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

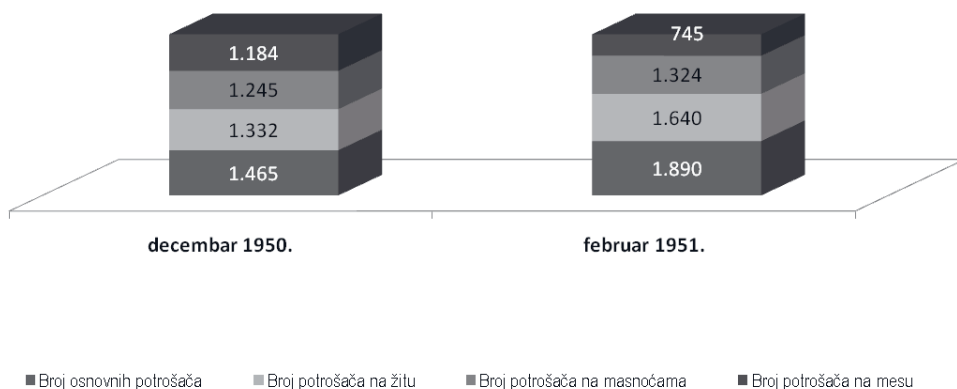
Razvoju društvenog života u Hercegovini doprinosila je povećana briga o zdravstvenoj zaštiti stanovnika. Nakon rata bio je evidentan nedostatak zdravstvenih institucija i medicinskog osoblja, pa su vlasti pred sebe, kao glavni zadatak, postavile izgradnju bolnica, te školovanje i osposobljavanje kadrova. Prema dostupnim podacima vidi se da je na području Hercegovine 1945. godine bilo svega 37 ljekara, zubara, dentista i zubotehničara³⁷. Jedina zdravstvena ustanova koja je tada, prema svome kapacitetu i stručnoj osposobljenosti svojih kadrova, mogla da pruži solidnu zdravstvenu zaštitu u Hercegovini, bila je Okružna bolnica u Mostaru. Ona je u decembru 1945. godine zapošljavala 73 radnika, od toga: ljekara – 11; apotekara – 1; babica – 1; bolničara – 8; zanatlija – 1; služitelja – 14; laboranata – 2; dezinfektora – 1; časnih sestara – 18; kuharica – 1; pralja – 4; kancelarijskog osoblja – 7 i ostalog oso-

³⁵ ABiH, *fond PK*, dok. br. 7996/49, Trebovanje kvote potrošačkih “R” karata za đake u mjesecu januaru 1950, Sarajevo 23. decembar 1949, 1-2. Tako je samo za januar 1950. godine u Hercegovini bilo potrebno obezbijediti 5.838 R karata, za učenike.

³⁶ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 1608/46, Popunjeni obrasci Š-O/2 te zbirne tabele za kratki popis osnovnih škola, Sarajevo 16. januar 1946. “U tabeli br. 16 gdje se traži broj učenika po narodnosti u pogledu nacionalne pripadnosti muslimana svi odbori su uspostavili posebnu rubriku pod nazivom “nacionalno neopredijeljeni” ili “muslimani”. Prilikom popunjavanja okružnih zbirnih tabela, a to u svrhu da se ne bi gubilo na vremenu, mi smo također uspostavili posebnu rubriku pod nazivom “muslimani”. To isto je učinjeno i u pogledu Jevreja...U pogledu muslimana gdje su učenici u većini Srbi stavljeno je da im se nastava održava nastavnim jezikom srpskim, a gdje su Hrvati sa hrvatskim”.

³⁷ AHNK, *fond HONO*, Podaci o broju ljekara, zubara, dentista i zubotehničara u Hercegovini, Mostar 12. XII 1945, 1. (broj dokumenta se ne vidi).

blja – 4³⁸. Poseban problem u liječenju predstavljala je bolest tuberkuloza, od koje je 1946. godine bolovalo oko 6.000 stanovnika sa područja Okružnog narodnog odbora Mostar³⁹. Kao posljedica nedostatka higijenskih sredstava i lošijih uvjeta stanovanja, na području srezova Konjic, Čapljina i Posušje, javili su se vašljivost i pjegavi tifus⁴⁰. Najčešći uzrok pojave različitih bolesti bila je neuhranjenost i nepravilna ishrana. O tome govori i izvještaj sa ekonomskog savjetovanja Oblasnog narodnog odbora Mostar održanog 27. januara 1945. godine, u Trebinju⁴¹. Tu je između ostalog rečeno da se problem ishrane aktuelizirao zbog izuzimanja namirnica za potrebe vojske, te da je situacija svaki mjesec alarmantnija jer su potrebe vojske sve veće, a da je hrane sve manje. Kao ilustrativan podatak navedena je činjenica da je u mjesecu decembru 1944. godine na jednog stanovnika Hercegovine dolazilo 53 kg mesa

i 69 kg žita, a u januaru 1945. godine taj omjer je pogoršan za 35%, pa je na jednog stanovnika dolazilo 39 kg mesa i 43 kg žita. Teško socijalno stanje ublažavalo je izdavanje potrošačkih karata, koje su dijeljene najugroženijim stanovnicima. Broj iz-

³⁸ AHNK, *fond HONO*, Spisak radnika u Okružnoj bolnici u Mostaru, Mostar 2. XII 1945, 1-3.

³⁹ ABiH, *fond KK*, dok. br. 593/46, Izvještaj sa redovne skupštine Okružnog narodnog odbora Mostar, Mostar 31. maj 1946, 3.

⁴⁰ *Sloboda*, godina VIII, broj 33, Mostar 1951, 3.

⁴¹ AHNK, *fond HONO*, Odjeljenje za ishranu svim okružnim narodnim odborima, Sarajevo 29. januara 1945.

datih potrošačkih karata kontinuirano je rastao (sa 5.226 decembra 1950., na 5.599 u februaru 1951.), što se vidi iz sljedećeg primjera⁴²:

Iz naznačenih podataka primjećuje se da je broj potrošača koji koriste osnovne životne namirnice, žito i masnoću povećan za 16,72%, dok je broj potrošača za meso smanjen za 37%. Razlog tome nalazio se u činjenici da je klanje stoke bilo smanjeno pred predstojeću proljetnu sezonu oranja, kao i u tome da je sve veći broj stoke, u nedostatku prevoznih sredstava, upućivan na gradilišta kao vučna snaga. U toku podjele hrane, naročito svinjske masti, nije se vodilo računa o muslimanima koji ovu hranu nisu uzimali iz vjerskih razloga. Zbog toga je početkom 1946. godine Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Mostaru uputilo *Žalbu* Odjeljenju za trgovinu i snabdijevanje pri HONO, u kojoj izričito traži da se muslimanima ne daju takve namirnice⁴³. Iako su kritike bile prihvaćene aktuelne vlasti su ipak odbile da postupaju prema ovoj *Žalbi*, pravdajući to da “niti zadruge, niti Ministarstvo nisu ovlaštene uskratiti izdavanje masti onim zadrugarima muslimanima koji to izričito traže”⁴⁴.

Izbjegličko pitanje

Usljed ratnih okolnosti, od 1941. do 1945. godine, preko 100.000 osoba sa područja Bosne i Hercegovine napustilo je svoja staništa, imanja i drugu svojину, te utočište potražilo na slobodnim teritorijama širom Jugoslavije. Nakon oslobođenja zemlje povratak izbjeglih i raseljenih osoba postao je primarni problem u procesu konsolidacije ukupnih društvenih odnosa. U njegovom rješavanju aktuelne vlasti su nailazile na izuzetno teške probleme, za čije je rješavanje bila potrebna pomoć šire društveno-političke zajednice. Osnovni preduslov, bez kojeg nije moglo biti uspješne realizacije povratka, bio je obnova uništenih i oštećenih stambenih objekata. Ovaj proces je započeo nešto kasnije od planiranog, jer izbjeglice nisu bile dobro obaviještene o stvarnoj ulozi tehničkih baza. Tako se pogrešno smatralo da su ove baze, pored pružanja materijalne pomoći, bile dužne da organizuju i radne akcije na izgradnji stambenih objekata. Osim toga na samom početku procesa povratka postojao je problem nedostatka građevinskog materijala, o čemu je već ranije bilo riječi. Nakon određene konsolidacije tehničkih baza uslijedila je masovnija obnova i izgradnja uništene stambene infrastrukture. To je rezultiralo velikim povratničkim proce-

⁴² AHNK, *fond ONOM*, dok. br. 92/51, Trebovanje potrošačkih karata za mjesec februar 1951. godine, Mostar 8. januar 1951, 1-2.

⁴³ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 1558/46, *Žalba* glede podjele svinjske masti, Mostar 26. februara 1946.

⁴⁴ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 1562/46, Odgovor na *Žalbu* Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, Mostar 5. mart 1946.

som, u mjesecu aprilu i maju 1946. godine⁴⁵. Međutim, nakon povratka na svoja imanja, izbjeglice su bile suočene sa problemom gladi, jer su se vratili u vrijeme završnih radova u proljetnoj sjetvi. Mnoge porodice su dosta kasno zasijale, ili uopće nisu uspjele zasijati, pa je vlast morala hitno intervenirati sa određenom socijalnom pomoći, prema ovim porodicama. Najteže stanje u ovom pogledu bilo je u području istočne Bosne i sarajevskog okruga. Dodatni problem predstavljale su paravojne četničke i ustaške formacije, koje su ubistvima i pljačkom povratnika nastojale destabilizirati vlast i stvoriti osjećaj nesigurnosti kod povratnika.

Rješavanje stambene problematike izbjeglica u Hercegovini teklo je na nešto lakši način nego u drugim djelovima Bosne i Hercegovine. Naime, odlazak velikog broja kolonista u Vojvodinu otvorio je mogućnosti da se izbjeglice, čija je stambena infrastruktura bila potpuno uništena, privremeno nasele na imanjima ovih kolonista. Međutim, na ovaj način se nije mogao u potpunosti riješiti problem stambenog situiranja preko 25.000 izbjeglih i raseljenih sa područja Hercegovine. Zbog toga se pristupilo izgradnji baraka, na onim područjima gdje kapaciteti kolonista nisu bili dovoljni da u potpunosti riješe stambeni problem. Najveće ovakvo naselje u Hercegovini bilo je izgrađeno u srezu Stolac, u selu Berkovići⁴⁶. Na onim područjima gdje nije bilo dovoljno materijala za izgradnju baraka povratnici su bili prisiljeni da djelimično adaptiraju svoje devastirane kuće i usele u njih. U ovim kućama stanovalo je po nekoliko porodica, a nije bio rijedak slučaj da je zajedno sa ljudima u njima boravila stoka ili se sušio duhan. Najveće povratničko naselje ovakve vrste u Hercegovini bilo je selo Plana, u srezu Bileća⁴⁷.

Prema podacima Hercegovačkog okružnog narodnog odbora broj izbjeglih i raseljenih, sa ovog područja, iznosio je 25.306 osoba⁴⁸. Međutim, ovo je bio samo približan podatak, jer zbog raznih okolnosti nije bilo moguće utvrditi konačan broj izbjeglih i raseljenih lica. U toku 1945. godine svojim kućama vratilo se 7.743, a u toku 1946. godine 10.886 osoba⁴⁹. Najteže pitanje sa kojim su se suočile povratničke porodice u Hercegovini bio je nedostatak hrane. Ovaj problem dodatno je usložnjavala i činjenica da je ovaj kraj bio relativno siromašan i većim dijelom neplodan,

⁴⁵ ABiH, *fond KK*, dok. br. 343/46, Izvještaj o stanju izbjeglica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 10. oktobar 1946, 1.

⁴⁶ *Isto*, 3.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ AHNK, *fond HONO*, 5557/46, Izvještaj o stanju izbjeglica na području okruga hercegovačkog, Mostar 12. oktobar 1946, 12.

⁴⁹ *Isto*.

te da je većina hercegovačkih povratnika zakasnila na sjetvu 1946. godine, ili im je, ako su i stigli posijati, suša uništila usjeve. Snabdijevanje stanovništva osnovnim životnim namirnicama vršilo se putem redovnog sledovanja preko potrošačkih karata, koje je dijelilo Odjeljenje za trgovinu i snabdijevanje Hercegovačkog okružnog narodnog odbora. U početku je količina namirnica bila nedovoljna, jer su istu vrijednost sledovanja dobijali oni koji nisu imali ništa i oni koji su imali određenu količinu vlastitih poljoprivrednih proizvoda. Zbog toga je prilikom podjele namirnica prednost dobilo gradsko stanovništvo, jer ono nije imalo mogućnosti da se snabdi je na drugi način. Ukoliko bi se pojavio nedostatak namirnica podjela je bila odgađana u ruralnim mjestima, čije je stanovništvo imalo mogućnosti da se, u određenoj količini, snabdi je vlastitim poljoprivrednim proizvodima. Najteže posljedice osjetilo je stanovništvo sreza Trebinje, u kojem tokom mjeseca septembra 1946. godine, žitarice nije dobilo sedam mjesnih narodnih odbora, te srez Bileća gdje, u julu i augustu iste godine, nisu uopće dijeljene namirnice⁵⁰. Zbog nepravilnog rada pojedinih sreskih narodnih odbora, kao i nepostojanja plana snabdijevanja često se dešavalo da žito bude podijeljeno proizvođačima, a ne izbjeglicama. Da bi se uveo red u ovoj oblasti i popravilo stanje socijalno ugroženih povratnika, Ministarstvo trgovine i snabdijevanja NR Bosne i Hercegovine je, svim okružnim narodnim odborima, naredilo da "Prilikom izdavanja hrane treba kod izbjeglica provesti kontrolu, tako da se onim izbjeglicama koji imaju zalihe vlastite hrane neće hrana izdavati"⁵¹.

U cilju održivog povratka vlast je povratnicima dijelila stoku. Tako je vlast HONO, tokom 1946. godine, od prispjelih 12.500 grla stoke (uglavnom sa prostora Srbije) oko 40% podijelila povratnicima. Međutim, pošto je još uvijek bilo oko 40% povratnika koji nisu imali niti jedno grlo stoke, Hercegovački narodni odbor je novi kontingent od 16.000 grla stoke, tokom druge polovine 1946. godine, podijelio povratnicima, u omjeru 4-5 grla na jednu porodicu⁵².

⁵⁰ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 12034/46, Ministarstvo trgovine i snabdjevanja svim Okružnim narodnim odborima, Sarajevo 30. oktobar 1946, 1. "U SNO Trebinje za mjesec septembar o.g. nisu dijeljene žitarice za sedam mjesnih narodnih odbora (naročito Lastva i Begović Kula) iako se tu nalazi većina izbjeglica ovog sreza, dok je raspodjela vršena u onim odborima, koji su ekonomski bolje stojeći i sa manje izbjeglica. U SNO Bileća u mjesecu julu i avgustu nisu dijeljene nikakve namirnice zbog kasnog prijema bonova za izdavanje hrane na kredit. Kao u SNO Bileća isti je slučaj i sa selom Borač u SNO Gacko".

⁵¹ *Isto*.

⁵² AHNK, *fond HONO*, dok. br. 5557/46, Izvještaj o stanju izbjeglica na području okruga hercegovačkog, Mostar 12. oktobar 1946, 13.

Stara odjeća i obuća, koja je kao pomoć stizala u Bosnu i Hercegovinu iz drugih dijelova Jugoslavije ili iz fondova UNRRA-e, prevashodno je bila namjenjena povratnicima. Komisije za podjelu ove robe formiralo je Ministarstvo socijalne politike NR Bosne i Hercegovine i one su bile raspoređene po svim okruzima⁵³.

Zaključna razmatranja

Područje Hercegovine je u periodu od 1945. do 1952. godine doživjelo krupne društvene promjene. Prema rezultatima prvog poslijeratnog popisa, iz 1948. godine, na ovom području je živjelo ukupno 310.684 stanovnika. Zbog ratnih dešavanja obrazovni sistem je skoro u potpunosti bio uništen. Od predratnih 280 osnovnih i 12 srednjih škola, u toku ratnih operacija, uništeno je ili oštećeno 168 ovih institucija. Takvo stanje se vrlo negativno odrazilo na pismenost stanovništva, pa je 1948. godine na ovom području bilo 134.916 nepismenih i 84.536 pismenih stanovnika. Nastojeći da poboljša sveukupnu obrazovnu sliku, ali i da u školske institucije inkorporira svoj ideološki koncept, komunistička vlast je ulagala velika sredstva i napore u obnavljanje škola. Kao rezultat ovih aktivnosti na području Hercegovine su npr. u toku školske 1950/51. godine, radile 273 osnovne škole, sa 520 učitelja i 51.729 učenika. Pored škola veliku ulogu, u opismenjavanju stanovništva, imali su analfabetski i produžni tečajevi, kao i tečajevi osnovnog znanja.

S druge strane, problemi sa preko 25.000 izbjeglica usporavali su konsolidaciju ukupnih društvenih odnosa, na području Hercegovine. Evidentan nedostatak osnovnih životnih namirnica, lijekova i stručnog medicinskog kadra, uzrokovali su pojavu zaraznih bolesti, od kojih su najčešće bile tifus i tuberkuloza. Distribuiranjem potrošačkih karata, putem kojih je ugroženo stanovništvo podizalo određene namirnice, aktuelna vlast je djelimično ublažila sve izraženiju glad. Broj korisnika, ovakvog načina snabdijevanja, ubrzano je rastao. Tako je na području Hercegovine, u decembru 1950. godine, bilo 5.226, a dva mjeseca kasnije 5.599 ovakvih potrošača.

⁵³ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 3438/46, Dispozicija stare odjeće, Mostar 15. april 1946. "Preuzimanje robe vršit će se po Komisijama, koje se imaju formirati po uputstvima Ministarstva socijalne politike broj: 5227 te će o primopredaji sastaviti zapisnik i jedan primjerak zapisnika ovom Ministarstvu radi uvida".

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Neobjavljeni izvori

I. Arhivski fondovi Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABiH):

- *Kontrolna komisija NR Bosne i Hercegovine (KK).*
- *Ministarstvo industrije i rada NR Bosne i Hercegovine (MIR).*
- *Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine (MPIS).*
- *Planska komisija NR Bosne i Hercegovine (PK).*

II. Arhivski fondovi Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK):

- *Hercegovački okružni narodni odbor (HONO).*
- *Oblasni narodni odbor Mostar (ONOM).*

Objavljeni izvori

- *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- *Statistički godišnjak NR Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 1954.

Listovi

- *Sloboda*, List Oblasnog odbora Narodnog fronta.

Literatura

Knjige

1. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998.
2. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998.
3. Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.
4. Malcolm Noel, *Povijest Bosne – Kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.

POST-WAR RECONSTRUCTION AND SOCIAL DEVELOPMENT OF HERZEGOVINA BETWEEN 1945 AND 1952

Adnan Velagić

Summary

In the period from 1945 to 1952, the region of Herzegovina underwent major social changes. According to the results of the first post-war population Census conducted in 1948, the total population of this region was 310,684. Due to the war, educational system was almost totally destroyed. Out of 280 primary and 12 secondary schools that had existed there before the war, 168 were either damaged or destroyed. This had a negative effect on literacy rates; thus, in 1948, there were 134,916 illiterate and 84,536 literate people. In an effort to improve the overall picture, and to introduce the schools of Herzegovina into their ideological concept, the communist authorities invested great funds and efforts in the reconstruction of schools. The result of this endeavour was so significant that, e.g. in the school year 1950/1951, there were 273 primary schools and 520 teachers as well as 51,729 students in this region. Besides schools, a great role in ensuring literacy of local population was played by the so-called “evening schools”, where adults obtained basic literacy skills.

On the other hand, the problems posed by the fact that there were more than 25,000 refugees slowed down the process of consolidation of social relations in Herzegovina. An evident lack of basic foodstuffs, medicines and professional medical staff caused the breakout of contagious diseases, mainly typhoid and tuberculosis. With the distribution of the so-called “consumer coupons” that provide some food for the most vulnerable groups, the authorities succeeded in alleviating to some extent the problem of starvation. The number of beneficiaries of this type of aid grew speedily. Thus, in Herzegovina, in December 1950, there were 5,226 beneficiaries, while only two months later their number rose to 5,599.